

BYUNG-CHUL HAN

Psychopolitiek

Neoliberalisme en de nieuwe
machtstechnieken

*Vertaald uit het Duits door
Marion Hardoar en Hans Driessen*

van gen **ep**
amsterdam

Inhoud

Crisis van de vrijheid	9
Gewiekste macht	21
Mol en slang	25
Biopolitiek	27
Foucaults dilemma	31
Healing als killing	37
Shock	41
De vriendelijke Big Brother	45
Het kapitalisme van de emotie	49
Gamificering	55
Big Data	61
Het subject voorbij	79
Idiotisme	81
<i>Noten</i>	87

Crisis van de vrijheid

Uitbuiting van de vrijheid

De vrijheid moet een episode geweest zijn. Episode betekent tussenspel. Het gevoel van vrijheid treedt op tijdens de overgang van de ene levensvorm naar de andere, tot dit gevoel zelf een vorm van dwang blijkt te zijn. Zo volgt er op de bevrijding een nieuwe onderwerping. Dit is het lot van het subject, dat letterlijk ‘onderworpen zijn’ betekent.

Tegenwoordig denken we dat we geen *onderworpen* subject zijn maar een vrij, zich telkens ontwerpend, nieuw uitvindend project. Deze overgang van subject naar project gaat gepaard met het gevoel van vrijheid. Nu ontpopt dit project zich als een figuur van dwang, zelfs als een *efficiëntere vorm van subjectivering en onderwerping*. Het Ik als project, dat zich denkt bevrijd te hebben van uiterlijke en andermans dwang, onderwerpt zich voortaan aan innerlijke dwang en zelfdwang in de vorm van prestatie- en optimalisatiedwang.

We leven in een bijzondere historische fase, waarin de vrijheid zelf dwang veroorzaakt. De vrijheid van het *kunnen* brengt zelf meer vormen van dwang voort dan het disciplinaire *moeten*, dat geboden en verboden formuleert. Het *moet* heeft een grens. Het *kan* heeft er daarentegen geen. Grenzeloos is dan ook de dwang die zijn oorsprong vindt in het kunnen. We bevinden ons dus in een paradoxale situatie. De vrijheid is eigenlijk de tegenhanger van de

dwang. Vrij zijn betekent vrij zijn van allerlei vormen van dwang. Nu ontwikkelt deze vrijheid, die het tegenovergestelde van dwang behoort te zijn, zelf allerlei vormen van dwang. Psychische aandoe-ningen als depressie of burn-out zijn uitingen van een diepe crisis van de vrijheid. Zij vormen een pathologisch signaal dat vrijheid tegenwoordig veelvuldig omslaat in dwang.

Het prestatiesubject dat denkt dat het vrij is, is in werkelijkheid een knecht. Het is in zoverre een *absolute knecht* dat het zonder toedoen van zijn meester zichzelf vrijwillig uitbuit. Het heeft geen meester tegenover zich die het dwingt te werken. Het verabsoluteert het *naakte leven en werkt*. Het naakte leven en het werk zijn twee kanten van één medaille. De gezondheid vertegenwoordigt het ideaal van het naakte leven. Deze neoliberale knecht kent de soevereiniteit, ja zelfs de vrijheid van de meester niet, de meester die volgens de dialectiek van meester en knecht van Hegel niet werkt maar *alleen geniet*. Die *soevereiniteit van de meester* houdt in dat hij zich verheft boven het naakte leven en daarvoor zelfs de dood op de koop toe neemt. Dit *exces*, deze excessieve vorm van leven en van genieten, is de werkende, zich om het naakte leven bekommerende knecht vreemd. In strijd met Hegels veronderstel-ling maakt werk hem niet vrij. Hij blijft nog steeds een knecht van het werk. Hegels knecht dwingt ook de meester tot werk. Hegels dialectiek van meester en knecht leidt tot totalisering van het werk.

Het neoliberale subject als ondernemer van zichzelf is niet in staat relaties aan te knopen met anderen die *vrij van het doel* zouden zijn. Tussen ondernemers ontstaat evenmin vriendschap zonder doel. Vrij zijn betekent echter van oorsprong *bij vrienden zijn*. De woorden *vrijheid* en *vriend* hebben in het Indo-Germaans dezelfde wortel. Vrijheid is strikt genomen een *betrekkingswoord*. Je voelt je pas echt vrij in een succesvolle relatie, in een gelukkig makend samenzijn met anderen. De totale afzondering waartoe het neoliberale regime leidt, maakt ons niet echt vrij. Tegenwoordig rijst dus de vraag of we vrijheid niet opnieuw moeten definiëren, opnieuw moeten

uitvinden om ons te onttrekken aan de noodlottige dialectiek van de vrijheid, die de vrijheid in dwang doet omslaan.

Het neoliberalisme is een zeer efficiënt, om niet te zeggen intelligent systeem om de vrijheid zelf uit te buiten. Uitgebuit wordt alles wat hoort bij de praktijk en uitdrukkingsvormen van vrijheid, zoals emotie, spel en communicatie. Het is niet efficiënt iemand tegen zijn zin uit te buiten. Bij het uitbuiten van anderen valt de opbrengst heel erg tegen. De uitbuiting van de vrijheid resulteert pas in de hoogste opbrengst.

Interessant genoeg definieert ook Marx de vrijheid vanuit de succesvolle relatie met de ander: 'Pas in de gemeenschap [met anderen heeft ieder] de middelen om zijn talenten in elke richting te ontplooiën; dus pas in de gemeenschap wordt de persoonlijke vrijheid mogelijk.'¹ Vrij zijn betekent dus niets anders dan *je met elkaar realiseren*. Vrijheid is een synoniem voor de succesvolle gemeenschap.

Voor Marx is de individuele vrijheid een list, een truc van het kapitaal. De 'vrije concurrentie', die berust op de idee van de individuele vrijheid, is slechts de 'betrekking van het kapitaal op zichzelf als was het een ander kapitaal, dat wil zeggen het reële gedrag van het kapitaal'.² Het kapitaal plant zich voort doordat het zich met behulp van de vrije concurrentie op zichzelf betreft als was het een ander kapitaal. Het copuleert met zijn alter ego door middel van de individuele vrijheid. Terwijl men vrij met elkaar concurreert, vermenigvuldigt het kapitaal zich. De individuele vrijheid is in zoverre knechtschap als ze door het kapitaal wordt ingezet voor zijn eigen vermenigvuldiging. Het kapitaal buit de vrijheid van het individu dus uit om zich voort te planten: 'Niet het individu is vrijgemaakt in de vrije concurrentie, maar het kapitaal.'³

Via de individuele vrijheid ontplooit de *vrijheid van het kapitaal* zich. Aldus wordt het vrije individu gedegradeerd tot geslachtsdeel van het kapitaal. De individuele vrijheid verleent het kapitaal een 'automatische' subjectiviteit, waardoor het wordt aangezet

tot actieve voortplanting. Zo ‘werpt’ het kapitaal onophoudelijk ‘levende jongen’.⁴ De individuele vrijheid, die tegenwoordig een excessieve vorm aanneemt, is in laatste instantie niets anders dan het *exces van het kapitaal zelf*.

Dictatuur van het kapitaal

Volgens Marx raken de productiekrachten (menselijke arbeidskracht, werkwijze en materiële productiemiddelen) op een bepaald niveau van hun ontwikkeling in tegenspraak met de heersende productieverhoudingen (eigendoms- en machtsverhoudingen). Die tegenspraak ontstaat omdat de productiekrachten zich steeds verder ontwikkelen. Zo brengt de industrialisering nieuwe productiekrachten voort die in tegenspraak raken met feodaalachtige eigendoms- en machtsverhoudingen. Deze tegenspraak leidt tot maatschappelijke crises die aandringen op verandering van de productieverhoudingen. Die tegenspraak wordt door de strijd van het proletariaat tegen de bourgeoisie uit de weg geruimd, waardoor er een communistische maatschappelijke ordening tot stand komt.

In strijd met Marx’ veronderstelling is de tegenspraak tussen productiekrachten en productieverhoudingen niet door een communistische revolutie uit de weg te ruimen. Ze is *onophefbaar*. Juist op grond van deze inherente en permanente tegenspraak wijkt het kapitalisme uit naar de toekomst. Zo muteert het industriële kapitalisme in de richting van het neoliberalisme en financieel kapitalisme met een postindustriële, immateriële productiewijze, in plaats van om te slaan in het communisme.

Als mutatievorm van het kapitalisme zet het neoliberalisme de arbeider om in een *ondernemer*. Niet de communistische revolutie, maar het neoliberalisme ruimt de door derden uitgebuite arbeidersklasse uit de weg. Iedereen is tegenwoordig een *zelfuitbuitende*

arbeider van zijn eigen onderneming. Iedereen is meester en knecht in één persoon. Ook de klassenstrijd verandert in een *innerlijke strijd met zichzelf.*

Niet de samenwerkende ‘multitude’, die door Antonio Negri wordt verheven tot postmarxistische opvolger van het ‘proletariaat’, maar de *solitude* van de door zichzelf geïsoleerde, met zichzelf strijdende, zichzelf vrijwillig uitbuitende ondernemer vormt de hedendaagse productiewijze. Het is dan ook een vergissing te denken dat de samenwerkende ‘multitude’ het ‘parasitaire *empire*’ oplevert en een communistische maatschappijorde tot stand brengt. Dit marxistische schema waaraan Negri vasthoudt, zal wederom een illusie blijken te zijn.

Onder het neoliberale regime bestaat eigenlijk geen arbeidersklasse die door de eigenaar van de productiemiddelen kan worden uitgebuit. Binnen de immateriële productie bezit ieder hoe dan ook zijn productiemiddelen zelf. Het neoliberale systeem is geen klassensysteem in de eigenlijke zin meer. Het bestaat niet uit klassen die zich als antagonist tegenover elkaar gedragen. Dit bepaalt nu juist de stabiliteit van dit systeem.

Het onderscheid tussen proletariaat en bourgeoisie is tegenwoordig niet meer overeind te houden. De proletariër is letterlijk iemand wiens enige bezit zijn kinderen zijn. De productie van zichzelf blijft beperkt tot de biologische reproductie. Daarentegen wordt tegenwoordig de illusie verbreid dat iedereen, in zijn hoedanigheid van een zich vrij ontwerpend project, in staat is tot *grenzeloze zelfproductie*. Zoiets als de ‘dictatuur van het proletariaat’ is tegenwoordig structureel onmogelijk. Tegenwoordig worden allen beheerst door een dictatuur van het kapitaal.

Het neoliberale regime verandert uitbuiting door anderen in de zelfuitbuiting, een uitbuiting waarvan alle ‘klassen’ het slachtoffer zijn. Deze klasseloze zelfuitbuiting is Marx volledig vreemd. Ze maakt juist de sociale revolutie onmogelijk die berust op het onderscheid tussen uitbuitenden en uitgebuitenen. En op grond van

de individualisering van het zichzelf uitbuitende prestatiesubject komt het niet tot vorming van een *politiek wij* dat in staat zou zijn tot gemeenschappelijk handelen.

Wie in de neoliberale prestatimaatschappij faalt, maakt zichzelf daarvoor verantwoordelijk en schaamt zich in plaats van zichzelf de maatschappij of het systeem ter discussie te stellen. Dat maakt de bijzondere intelligentie van het neoliberale regime uit. Ze roept geen verzet op tegen het systeem. Onder het regime van uitbuiting door derden is het daarentegen mogelijk dat de uitgebuiten zich solidariseren en gemeenschappelijk opstaan tegen de uitbuiters. Op deze logica berust immers Marx' idee van de 'dictatuur van het proletariaat'. Maar die veronderstelt repressieve machtsverhoudingen. Onder het neoliberale regime van de zelfuitbuiting richt men de agressiviteit eerder *tegen zichzelf*. Deze autoagressiviteit maakt van de uitgebuite geen revolutionair maar een depressieve persoon.

Tegenwoordig werken we niet meer voor onze eigen behoeften maar voor het kapitaal. Het kapitaal genereert eigen behoeften, die wij abusievelijk zien als onze eigen behoeften. Het schetst een nieuwe *transcendentie*, een nieuwe subjectiveringsvorm. We worden opnieuw uit het niveau van de immanentie van het leven gegooid, waar het leven betrekking zou hebben op zichzelf in plaats van zich ondergeschikt te maken aan een uitwendig doel.

De emancipatie van de transcendente ordening, dat wil zeggen: van de religieus onderbouwde premissen, maakt de moderne politiek speciaal. Pas in de moderne tijd, waarin transcendente onderbouwingsbronnen geen geldigheid meer zouden kennen, zou een politiek, een volledige politisering van de maatschappij weer mogelijk zijn. De normen voor het handelen zouden daardoor geheel vrij te verhandelen zijn. De transcendentie zou wijken voor het *maatschappij-immanente discours*. Zo had de maatschappij zich vanuit zichzelf, zuiver vanuit haar immanentie opnieuw kunnen opbouwen. Maar deze vrijheid wordt opgegeven op het moment dat het kapitaal opklimt tot een *nieuwe transcendentie*, tot een *nieuwe*

meester. De politiek belandt daardoor opnieuw in een situatie van knechtschap. Ze wordt een handlangster van het kapitaal.

Willen we echt vrij zijn? Hebben we God niet uitgevonden om maar niet vrij te hoeven zijn? Tegenover God zijn we allemaal schuldig. Maar de schuld vernietigt de vrijheid. Tegenwoordig stellen de politici de hoge schuldenlast ervoor verantwoordelijk dat hun vrijheid om te handelen enorm wordt ingeperkt. Als we schuldenvrij zijn, dat wil zeggen: helemaal vrij, moeten we echt *handelen*. Misschien gaan we permanent schulden aan opdat we niet hoeven te handelen, dat wil zeggen niet *vrij*, niet *verantwoordelijk* hoeven te zijn. Leveren hoge schulden niet het bewijs dat we nog niet in staat zijn vrij te zijn? Is het kapitaal niet een *nieuwe god*, die weer schuldenaren van ons maakt? Walter Benjamin ziet het kapitalisme als een religie. Volgens hem is het het ‘eerste geval van een cultus die ons niet van schuld bevrijdt, maar ons juist schuld oplegt’. Omdat er geen mogelijkheid is ons van schuld te bevrijden, wordt de toestand van onvrijheid vereeuwigd: ‘Een enorm schuldbesef, dat zich niet weet te ontlasten, grijpt naar de cultus om daarin deze schuld niet kwijt te raken, maar juist universeel te maken.’⁵

De dictatuur van de transparantie

Het digitale net werd in het begin verwelkomd als een medium met onbegrensde vrijheid. De eerste reclameslogan van Microsoft, ‘Where do you want to go today?’, suggereerde de grenzeloze vrijheid en mobiliteit op het net. Deze aanvankelijke euforie heeft zich inmiddels ontpopt als een illusie. De grenzeloze vrijheid en communicatie slaan nu om in totale controle en totaal toezicht. Ook de sociale media gaan steeds meer lijken op digitale panoptiums die het sociale leven in de gaten houden en genadeloos uitbuiten. We hebben ons maar net bevrijd uit het disciplinaire panopticum of we begeven ons alweer in een nieuw, nog efficiënter panopticum.

De bewoners van het panopticum van Bentham werden van elkaar geïsoleerd met het doel hun discipline bij te brengen en mochten niet met elkaar praten. De bewoners van het digitale panopticum daarentegen communiceren intensief met elkaar en geven zich vrijwillig bloot. Zo bouwen ze actief *mee* aan het digitale panopticum. De digitale controlemaatschappij maakt intensief gebruik van de vrijheid. Ze is alleen mogelijk dankzij vrijwillige zelfopenbaring en zelfontbloting. De digitale Big Brother *besteelt* zijn werk als het ware *uit* aan zijn bewoners. Zo berust het prijsgeven van data niet op dwang, maar op een innerlijke behoefte. Daaruit bestaat de efficiëntie van het digitale panopticum.

Ook transparantie wordt geëist uit naam van de informatievrijheid. In werkelijkheid is ze niets anders dan een *neoliberaal dispositief*. Ze keert met geweld alles binnenstebuiten om het *informatie* te laten worden. Meer informatie en communicatie betekent in de huidige immateriële productiewijze meer productiviteit, versneling en groei. De informatie is een positieve entiteit die op grond van ontbrekende innerlijkheid *onafhankelijk van de context kan circuleren*. Zo kan de kringloop van informatie naar believen worden versneld.

Geheimen, vreemdheid of andersheid vormen hindernissen voor een grenzeloze communicatie. Daarom worden ze in naam van de transparantie geleidelijk opgeheven. De communicatie wordt versneld als ze geëgaliseerd wordt, dat wil zeggen als alle drempels, muren en kloven uit de weg worden geruimd. Ook personen worden ‘ontinnerlijkt’, want innerlijkheid belemmert en vertraagt communicatie. Maar bij de ontinnerlijking van de persoon wordt geen geweld gebruikt. Ze voltrekt zich als zich vrijwillig blootgeven. De negativiteit van de andersheid of vreemdheid wordt ontinnerlijkt tot de positiviteit van de communiceerbare, consumeerbare differentie of diversiteit. Het dispositief van de transparantie dwingt een totale uiterlijkheid af om de kringloop van informatie en communicatie te versnellen. Openheid dient uiteindelijk tot communicatie die

van haar grenzen is ontdaan, want afgeslotenheid, geslotenheid en innerlijkheid blokkeren de communicatie.

Een ander gevolg van het transparantiedispositief is de totale conformiteit. Een onderdeel van de economie van de transparantie is het onderdrukken van afwijkingen. De totale netwerkvorming en de totale communicatie werkt *als zodanig* al vervlakkend. Ze veroorzaakt een effect van conformiteit, alsof *iedereen iedereen in de gaten houdt*, en wel vóór elke controle en sturing door inlichtingendiensten. Tegenwoordig vindt toezicht ook zonder toezicht plaats. De communicatie wordt als het ware door onzichtbare moderatoren geëgaliseerd en teruggeschroefd, naar het niveau van de algemene consensus. Dit *primaire, intrinsieke* toezicht is veel problematischer dan het *secundaire, extrinsieke* toezicht door inlichtingendiensten.

Het neoliberalisme maakt van de burger een consument. De vrijheid van de burger moet wijken voor de passiviteit van de consument. Als consument heeft de kiezer tegenwoordig geen echte interesse voor de politiek, voor de actieve vormgeving van de gemeenschap. Hij is geneigd noch in staat tot gemeenschappelijk, politiek handelen. Hij *reageert alleen passief* op de politiek door te mopperen, zich te beklagen, evenals een consument over producten of diensten die hem niet bevallen. Ook politici en politieke partijen volgen deze logica van de consumptie. Zij moeten 'leveren'. Daardoor verworden ze zelf tot leveranciers die kiezers in hun hoedanigheid van consumenten of klanten tevreden moeten stellen.

De *transparantie* die men tegenwoordig van politici eist, is allesbehalve een *politieke* eis. Er wordt niet gevraagd om transparantie met het oog op politieke besluitvormingsprocessen waarvoor geen enkele consument zich interesseert. De imperatief van de transparantie wordt vooral gebruikt om politici in hun ware gedaante te tonen, hen te ontmaskeren of te schande te maken. De eis tot transparantie veronderstelt de positie van een schandaliserende toeschouwer. Het is niet de eis van een geëngageerde burger, maar van een passieve toeschouwer. De participatie neemt de vorm aan

van reclameren en klagen. De transparantiemaatschappij, die bevolkt wordt door toeschouwers en consumenten, legt de grondslag voor een *toeschouwersdemocratie*.

De zelfbeschikking op het punt van informatievergaring is een wezenlijk bestanddeel van de vrijheid. Al in de bekende uitspraak die het constitutionele hof in 1984 over de volkstelling deed, kunnen we het volgende lezen: 'Met het recht op zelfbeschikking aangaande informatievergaring zijn een maatschappelijke orde en een rechtsorde die deze mogelijk maakt onverenigbaar, waarin burgers niet meer kunnen weten wie wat wanneer en bij welke gelegenheid over hen weet.' Het was overigens wel een tijd waarin men geloofde dat men stond tegenover een staat als machtsinstantie die de burgers tegen hun wil informatie ontfutselt. Deze tijd is allang voorbij. Tegenwoordig geven we ons vrijwillig bloot, zonder enige dwang, zonder enige verordening. We zetten vrijwillig alle mogelijke gegevens en inlichtingen over onszelf op het net, zonder te weten wie wat wanneer en bij welke gelegenheid over ons weet. Deze oncontroleerbaarheid vormt een crisis van de vrijheid die ernstig moet worden genomen. Wat betreft de gegevens die we vrijwillig in het rond strooien, raakt bovendien het begrip van de bescherming van de privacy zelf uit de tijd.

We stevenen momenteel af op het tijdperk van de digitale psychopolitiek. Deze ontwikkelt zich van passief toezicht tot actieve sturing. Op die manier stort ze ons in een tweede crisis van de vrijheid. Slachtoffer is nu de vrije wil zelf. Big Data is een zeer efficiënt psychopolitiek instrument dat het toelaat een omvattende kennis te verkrijgen over de dynamieken van de maatschappelijke communicatie. Deze kennis is een *machtskennis*, die het mogelijk maakt in te grijpen in de psyche om deze op een prereflexief niveau te beïnvloeden.

De openheid van de toekomst is constitutief voor de vrijheid van de handeling. Maar Big Data maakt prognoses over het menselijk gedrag mogelijk. De toekomst wordt daardoor berekenbaar

en stuurbaar. De digitale psychopolitiek verandert de negativiteit van de vrije beslissing in de *positiviteit van de stand van zaken*. De *persoon* zelf positieveert zich tot een *zaak* die kwantificeerbaar, meetbaar en stuurbaar is. Maar een *zaak* is nooit vrij. Ze is echter wel *transpanter* dan een *persoon*. Big Data kondigt het einde aan van de *persoon* en de vrije wil.

Elk dispositief, elke machtstechniek brengt eigen devotionalia voort, die worden ingezet voor het proces van onderwerping. Ze *materialiseren* en stabiliseren de macht. *Devoot* betekent onderdanig. De smartphone is een digitaal devotionalium, sterker: het *devotionalium van het digitale* bij uitstek. Als subjectiveringsapparaat fungeert het als een rozenkrans, die in zijn handzaamheid ook een soort *handy* is. Beide dienen ze als zelfbeoordeling en zelfcontrole. De macht voert hun efficiëntie op door het toezicht te delegeren aan ieder individu afzonderlijk. *Like* is het digitale amen. Terwijl we *like* aanklikken, onderwerpen we ons aan de machtscontext. De smartphone is niet alleen een effectief toezichtapparaat, maar ook een mobiele biechtstoel. Facebook is de Kerk, de mondiale synagoge (letterlijk: bijeenkomst) van het digitale.

Gewiekste macht

Macht heeft zeer uiteenlopende verschijningsvormen. Haar meest directe, meest ongezoutene vorm uit zich als negatie van de vrijheid. Ze stelt de machthebbende in staat zijn wil tegen de wil van de aan zijn macht onderworpenen ook met geweld door te zetten. Maar de macht blijft niet beperkt tot het breken van verzet en het afdwingen van gehoorzaamheid. Ze hoeft niet per se de vorm van dwang aan te nemen. De macht die aangewezen is op geweld, vertegenwoordigt niet de hoogste macht. Dat zich zelfs maar een tegengestelde wil vormt en dat die de confrontatie met de machthebber aangaat, getuigt van de zwakte van zijn macht. Juist daar waar de macht niet tot speciaal thema wordt verheven, is ze onbetwifelbaar aanwezig. Hoe groter de macht, hoe *stiller* ze werkt. *Ze is er*, zonder dat ze veel ophef over zichzelf hoeft te maken.

De macht kan weliswaar tot uiting komen als geweld of repressie, maar ze *berust* er niet op. De macht is niet per definitie buitensluitend, verbiedend of censurerend. En ze is niet het tegenovergestelde van de vrijheid. Ze kan zelfs gebruikmaken van die vrijheid. Alleen in haar negatieve vorm manifesteert de macht zich als nee-zeggende kracht, die de wil breekt en de vrijheid negeert. Tegenwoordig neemt de macht in toenemende mate een *permissieve vorm* aan. In haar permissiviteit, sterker: in haar *vriendelijkheid*, doet ze afstand van haar negativiteit en doet ze zich voor als vrijheid.